

dan ook heel sterk per corpus – Van Reenen ziet de *risico's* daarvan overigens in.

In het vijfde hoofdstuk ('Kloekes Hollandse expansie: palatalisering, diftongering en opening van de Westgermaanse *û* tussen 1300 en 1700'; herdruk van Van Reenen 2005; blz. 133-156) wordt een poging ondernomen om de evolutie van wgm. *û* door te lichten 'in termen van relatief kleine, graduele verschillen' (blz. 135), met speciale aandacht voor het feit dat in Holland [y:] eerst [yj] wordt en daarna weer [y:], vóór de diftongering zich definitief heeft doorgezet.

Het bestaan van de [yj] wordt vooral hard gemaakt met een verwijzing naar Erasmus die in 1527/1528 voor *muis* naast [y:] ook een 'gebogen' ('longam et circumflexam') uitspraak (dus [yj]?) vermeldt (zie blz. 137-139). Ik heb me hier afgevraagd of Erasmus – die klank en letter niet steeds goed weet te onderscheiden – zich bij zijn beschrijving van de uitspraak niet net door de spellingvariatie (<muus>, <muis>/<muys>) liet leiden. De term 'circumflexam' brengt Van Reenen tot de stoutmoedige gedachte dat dubbele klinkertekens bij de Middelnederlandse en Middelnederduitse scribenten wel eens overal sleptonigheid (tweestoppigheid), eerder dan lengte, aangegeven zouden kunnen hebben. Die [yj]-uitspraak is dan in Holland naar [y:] teruggekeerd omstreeks 1600 door een attitudeverandering (zie blz. 147-148), aldus Van Reenen, waardoor de [y:] opnieuw als echt Hollands werd beschouwd.

In het zesde hoofdstuk ('Gereformeerd versus katholiek: het ontstaan van de huus/moes-isoglos op de grens van Salland met Twente en Bentheim tussen 1606 en 1614, een grondig herwerkte versie van Van Reenen 1997; blz. 157-204) gaat Van Reenen ervan uit dat de Hollandse [y:] in de zeventiende eeuw een gereformeerd sjibollet is geworden, waardoor verklaard kan worden dat de oostelijke *huus/moes*-isoglosse dan ook teruggaat op de periode 1606-1614, toen de grens Salland en Twente/Bentheim een frontlijn was tussen Staats-Gereformeerden en Spaans-Katholieken. De Overijsselse gereformeerde predikanten – meestal geen Hollanders – zouden zes woorden met [y:] (nl. *huus*, *uut*, *buten*, *sluten*, *duzend* en *gebruken*) uit het Hollands hebben overgenomen en aan de basis liggen van de verspreiding ervan in Salland. De aanwezigheid van de drie enclaves, Den Ham en Gramsbergen (met *hoes*-uitspraak, hoewel men in Salland normaal *uu* zegt) en Vriezenveen (met *huus*-uitspraak, hoewel men in Twente normaal *oe* zegt), die dus een andere uitspraak hebben dan verwacht kan worden, wordt verklaard door het

optreden van respectievelijk een niet populaire (dus *hoes*) en een wel populaire (dus *huus*) plaatselijke predikant tussen 1606 en 1614. Van Reenen weet de veroorzakers van de huidige enclaves met naam te noemen. Na 1614 lag de toestand blijkbaar onherroepelijk vast: 'In Salland zijn de sprekers na het vertrek van de betrokken predikanten uiteindelijk wel tot de reformatie overgegaan, maar toen was de tijd van de vorming van de isoglos voorbij' (blz. 184) – de kans op een 'gereformeerde' *uu* was volgens Van Reenen dus definitief verkeken.

Van Reenen roept in zijn artikelen hier en daar op tot nader onderzoek. Ik kan hem alleen maar groot gelijk geven. De auteur bouwt zijn stoutmoedige inzichten mijns inziens dikwijls op een vrij enge basis. Een zeer heikel punt is uiteraard in hoeverre middeleeuwse spellingen de plaatselijke fonetische werkelijkheid weerspiegelen, zeker als het gaat om subtiliteiten als 'lichte diftongeren'. De Middelnederlandse spellingen zijn zoals bekend erg gevarieerd, richten zich op toonaangevende schrijfcentra, waren net als nu archaïserend, maakten abstractie van louter fonetische variatie... Kortom, het is erg discutabel of een bepaalde plaatselijke spelling zomaar altijd een bepaalde plaatselijke uitspraak weergeeft.

De auteur lanceert bij wijze van hypothese vaak vrijblijvende, soms onbewijsbare stellingen. Is er bijvoorbeeld ergens een getuigenis dat de [y:]-klank – die in de zeventiende eeuw ook buiten Holland voorkwam – werkelijk een gereformeerd Hollands sjibollet was? Is er iemand anders dan alleen maar Erasmus om de overgang [y:]>[yj] in het veertiende-eeuwse Holland hard te maken? Ook is de visie op het ontstaan de *huus/moes*-isoglosse mijns inziens te star; het ontstaan van een isoglosse op een paar jaar na proberen te dateren, en het bestaan van huidige fonetische enclaves aan bepaalde zeventiende-eeuwse personen toe wijzen, lijkt me toch vrij sterke koffie.

De bundel van Van Reenen is interessant, 'prikkelend' en bijwijlen inspirerend; het probleem is echter dat een aantal hypothesen waaraan de betogen worden opgehangen, waarschijnlijk hypothesen zullen blijven.

Jacques Van Keymeulen

P.G. Hoftijzer, O.S. Lankhorst & H.J.M. Nellen (red.), *Papieren betrekkingen. Zevenentwintig brieven uit de vroegmoderne tijd.* Nijmegen: Vantilt, 2005. – 312 pp. ISBN 90-7750-335-8. € 24,90.

Ter gelegenheid van het emeritaat van Hans Bots, hoogleraar Intellectuele Betrekkingen tus-

sen de West-Europese landen in de Nieuwe Tijd (Radboud Universiteit), verscheen in juni 2005 de bundel *Papieren betrekkingen*, met daarin 27 brieven geschreven tussen 1594 en 1822, uitgezocht en bewerkt door 27 historici, allen voormalige promovendi van Bots. De brieven, die niet eerder in een moderne uitgave zijn verschenen, zijn weergegeven volgens een vast stramien, bestaande uit een transcriptie, een afbeelding van het origineel, zo mogelijk een portret van de correspondent en – *last but not least* – een beschouwing over de contemporaine context van de brief in kwestie. In de Inleiding wordt ingegaan op het belang van correspondenties voor het onderzoek (de brief wordt gezien als ‘product van de samenleving en de tijd waarin hij geschreven werd’ en ook als ‘de spiegel’ daarvan, p. 10) en komen enkele typerende kenmerken (‘vage contouren’, ‘surrogaat voor de conversatie’, ‘reciprociteit’ enz.) aan de orde. De tien pagina’s tellende index geeft blijk van de enorme rijkdom en diversiteit aan behandelde personen: geleerden van naam, maar ook bijvoorbeeld journalisten, magistraten, boekverkopers en studenten.

De selectie van de brieven verdient alle lof. Ze bestrijken een breed scala aan onderwerpen en overstijgen in veel gevallen hun incidentele niveau, doordat ze bouwstenen bieden voor veelomvattende onderwerpen als de intellectuele biografie van Hugo de Groot, het censuurbeleid in de Republiek of opvattingen over dood, vriendschap en de rol van de vrouw in de vroege negentiende eeuw. Van groot belang bij de lectuur zijn de vaak boeiende contextuele beschouwingen, die een brug slaan tussen de teksten van toen en de lezers van nu. De uitspraak dat brieven een *directe en onmiddellijke* toegang bieden tot het verleden (p. 7, cursivering AK) behoeft dus wel enige nuancering. Interessant in dit verband is ook de aandacht voor de veelheid aan versies waarin brieven kunnen zijn overgeleverd (al dan niet eigenhandige ontwerpen, klad- en definitieve versies, soms bewerkt door de censuur, kopiëren van verloren gegane originelen enz.). De status van de bron kan vergaande consequenties hebben voor de daarin vervatte informatie en de interpretatie daarvan. Zo bleek de kopie van een verloren gewaand origineel aanzienlijke afwijkingen te vertonen toen dat origineel alsnog boven water kwam. Zorgvuldige en deskundige intermediairs – in deze bundel ruimschoots aanwezig – kunnen ook in dit opzicht moeilijk worden gemist.

Annemarie Kets

Cis van Heertum, Ton Jongenelen & Frank van Lamoen (red.), *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2006. 304 pp. ISBN 90-7750-367-6.

Ter gelegenheid van het afscheid van André Hanou als hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen is een bundel opstellen verschenen onder de titel *De andere achttiende eeuw*. De in totaal vijftien artikelen sluiten allemaal aan bij thema’s waar Hanou zich intensief mee bezig heeft houden: broodschrijverij, satire, vrijmetselarij, verlichting, revolutie en het tijdschrift. Dit zorgvuldig gereedgemaakte eerbetoon bewijst eens te meer dat de achttiende eeuw allesbehalve ingeslapen was: met gevaar voor eigen leven stelden achttiende-eeuwse auteurs in opruimende geschriften de gevestigde orde ter discussie.

In navolging van de ‘leermeester’ gaat de meeste aandacht uit naar excentrieke, tegendraadse schrijvers en hun oeuvre. Zo zijn er bijdragen over de boekhandelaar Jan van Hoogstraten (door Karel Bostoen en Elly Groenenboom-Draai), de journalist Jacob Campo Weyerman (door Jan Bruggeman, Marja Geesink en Anton Bossers), de kousenkoopman Pieter Bakker (door Ton Jongenelen), de vrijmetselaar en avonturier John George Smith (door Jan Snoek) en de dominee-journalist Philippus Verbrugge (door Pieter van Wissing). Al deze figuren hebben zich wel op de een of andere manier in de nesten gewerkt en dat leidt tot smakelijke uiteenzettingen over razies, fraudeurspraktijken, gerechtelijke processen en verbanningen. Bepaald geen frisse types, zo blijkt ook uit het scala van omschrijvingen. Het gaat om ‘obscure, amper bestudeerde eenlingen’, ‘prulpoëten’, ‘pulpjournalisten’, ‘pornografen’, ‘amokmakers’; ze behoren tot het type ‘groezelige volksschrijver’, ‘oproerkraaijer’, ‘chicaneur’, ‘fraudeur’, ‘maagden-schenner’, ‘afperser’, ‘draaieurcrimineel’ en ‘bajesklant’. Nooit eerder trof ik in één boek zoveel synoniemen voor raddraaiers en oplichters!

Twee bijdragen licht ik er hier uit, omdat ze me in het bijzonder hebben aangesproken. Allereerst de meeslepende bijdrage van Arianne Baggerman over de broodschrijver Jacob Eduard de Witte (1763-1853). Op basis van een tot dusver over het hoofd geziene autobiografie en diverse andere egodocumenten reconstrueert zij diens turbulente levensloop. De Witte bracht meer tijd door in de gevangenis dan daarbuiten: minimaal 39 jaar zat hij achter de tralies. Toch wist hij een indrukwekkend oeuvre op te bouwen, bestaande uit toneelstukken, gedichten en romans. Vanuit zijn kerker correspondeerde hij met diverse uitgevers. Baggerman toont aan dat